

Українська держава під проводом Богдана Хмельницького 1654 р. уклала договірні стосунки з московським царем Олексієм Михайловичем, відомі як "Статті Богдана Хмельницького" або "Березневі статті". Договір є першим і основним актом, що встановив умови правних взаємовідносин між Україною й Москвою. У договірних статтях були підтверджені стародавні права та вольності дані ще польськими та литовськими королями землевласникам "духовного и мирского чина" (Т. 1. – № 119 – С. 326). Ці права передбачали свободу розпоряджатися своїми землями та пожитками з них. Землю в ті часи у своїй власності мали переважно козаки, старшина та монастирі. Основними ж пожитками із землі були гарні врожаї збіжжя. Через брак великих внутрішніх ринків та невеликий експорт хліба за кордон, одним з основних галузей переробки зерна, що давала швидкі та великі прибутки було ґуральництво². Отримання права вільно курити горілку було надзвичайно важливим для землевласників.

Переробка хліба на горілку приносила прибуток у 2–3, а то й у 4 рази більший ніж продаж хліба на ринку³, та найвигіднішим був її продаж – шинкування. Тому землевласники хотіли отримати й право на вільне шинкування. Уже в наступному міждержавному договорі між Україною й Росією 1659 р. (за Ю.Хмельницького) право власників земель шинкувати горілкою не тільки у своїх маєтках, але й гуртом у містах затверджене окремим пунктом (Т. 1. – № 262. – Ст. 5. – С. 496). Ці свободи, надані українському народу, були настільки важливим привілеєм, що, звичайно, більш забезпечена частина населення, яка могла отримувати з цього привілею безпосередні вигоди, дорожила нею не менше, ніж усіма політичними правами й перевагами. Усі без винятку наступні міждержавні договори містять підтвердження вольностей стосовно ґуральництва.

Починаючи із другої половини XVII ст., розвитку ґуральництва на Україні сприяв вивіз горілки за її межі. При тогочасному бездоріжжі вивозити горілку на продаж було куди легше ніж збіжжя. Об'єми виробленої горілки Україна була не в змозі поглинути, і тому її активно вивозили на територію Центральної Росії. У другій половині XVII ст. в Росії існувала монополія на продаж горілки (Т. 1. – № 1. – С. 82). Царі дбали про те, щоб українську горілку приватно не привозили на російський ринок, бо через це російська казна зазнавала збитків. Так у "Батуринських статтях", підписаних Брюховецьким 1663 р. в ст. 5 містяться умови, спрямовані на забезпечення Московській державі горілкової монополії, яка порушувалася на той час через вільний продаж горілки мешканцями України в російських містах. Гетьман і старшина погодилися розіслати відповідні універсали, щоб заборонити вільний продаж горілки в російських містах, а в порушників указу горілка конфіскувалася в казну (Т. 1. – № 368. – С. 607).

Починаючи з 1664 р., усі договори між Україною та Росією вимагають, щоб гетьмани не дозволяли незаконно вивозити до Московської держави горілки, а за собою залишали право конфісковувати її в тих, кого зловлять удруге на такім привозі (Т. 1: – № 447. Глухівські статті – С. 815–816; № 575. Переяславські статті. – С. 973; Т. 2.– № 1254. Коломацькі статті. – С. 876). Укази про заборону вільного продажу горілки в Росії продовжували виходити й надалі (Т. 2. – № 1015. – С. 535–536; № 1068 – С. 580; № 1225. –

О.А.Михалко, здобувач

**"ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ ЗАКОНОВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ"
ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ
ҐУРАЛЬНОЇ СПРАВИ В ГЕТЬМАНЩИНІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII СТОЛІТТЯХ**

Проаналізовано закони Російської імперії кінця XVII–XVIII ст. щодо ґуральництва в Гетьманщині.

The following is an analysis of 17–18 century laws in the Russian Empire regarding the production alcohol in the Hetman State.

Ґуральництво й тісно пов'язане з ним шинкування було найважливішим промислом населення Гетьманщини. Саме воно давало до 80 % грошових надходжень власникам маєтностей та відповідний відсоток гетьманській казні. Ось чому, починаючи із середини XVII ст., відбувалася боротьба станів (козаків, старшини, монастирів) за право займатися ґуральництвом та право вільного шинкування. Іноді в цю боротьбу втручався і російський уряд, який робив усе, щоб підпорядкувати цей промисел своєму контролю та спрямувати його на поповнення своєї державної казни. Російським урядом у другій половині XVI–XVIII ст. було видано більше 150 указів, що безпосередньо стосувалися ґуральництва і шинкування в Гетьманщині. "Полное собрание законов Российской Империи" 1-е видання (далі ПСЗ), що охоплює період з 1649 по 1825 р., містить багато фактичного матеріалу з історії ґуральництва в Україні другої половини XVII–XVIII ст. У цій статті ми спробуємо проаналізувати законодавчі акти, щодо горілкового промислу в Гетьманщині, що увійшли в ПСЗ. До цього часу не було детально вивчено це коло джерел, хоча чимало авторів зверталися до них¹.

С. 842–843). Таким чином, з одного боку, частий повтор подібних указів говорить про їх порушення українською стороною, з другого, що російський уряд наполегливо намагався захистити свого виробника, а все разом свідчить про те, що ґуральництво було дуже розвинуто в Україні.

На початку XVIII ст. російський уряд уживає низку рішучих дій. У 1700 р. були засновані у Брянську митні застави, що мали не допускати провозу незаконної горілки (Т. 4. – № 1813. – С. 77). Росіянам не дозволялася закупка в Малоросії горілки (Т. 4. – № 1816. – С. 81). Оскільки й ці укази слабо діяли, вже через рік видається повторний заборонний указ (Т. 4. – № 1922. – С. 203–209). Очевидно невиконання попередніх указів змусило російський уряд суворо заборонити росіянам сприяти українцям продавати горілку на території Росії. Були введені грошові заохочення доносів на незаконний продаж горілки українцями на території Великоросії, з горілчанам товаром вони не допускалися у володіння, визначалися штрафи за сприяння цьому незаконному промислу. Якщо ж продаж горілки все ж таки відбувався на території панських маєтків, то з прикажчиків, з відома яких це відбувалося, брався штраф у розмірі 50 руб., якщо продаж горілки відбувався з відома старост, то з останніх брали 25 рублів штрафу. До того ж їх було наказано допитувати та нещадно бити батогами, і якщо під час допиту з'ясується, що незаконне "шинкування" відбувалося не вперше, то всі їх пожитки наказано брати до державної казни (Т. 4. – № 2064. – П. 4. – С. 312). Якщо ж незаконне "шинкування" українською горілкою відбувалося з відома володарів маєтностей, то їх вотчини конфіскувалися (Т. 4. – № 2074. – С. 321). До українців, що будуть улімані на території Росії за незаконним продажем горілки, наказано застосовувати жорсткі заходи, як то: нещадно бити їх батогами, штрафувати на 25 рублів, якщо ж такої суми в них не знайдеться, то відбирати коней та майно (Т. 4. – № 2064. – П. 5. – С. 312).

І в подальшому російський уряд неодноразово видавав подібні укази, та протягом XVIII ст. так і не вдалося зупинити незаконне шинкування українською горілкою в Росії. Очевидно надто великі прибутки давав цей промисел.

Проте брак горілки на російських "кружечних дворах" вимагав іноді від царського уряду закуповувати українську горілку (Т. 4. – № 1254. – С. 876). Ці державницькі закупівлі були обставлені так, щоб можна було купити горілку якнайдешевше. Коли прибували на Україну скарбові закупники, то заборонялося приватним особам закуповувати горілку, а якщо вони мали вже закуплену, то мусили здавати її до скарбу⁴.

Горілка одна давала стільки прибутків, що стала основою забезпечення виконання 1-ї статті т. зв. "Московських статей" (Т. 1. – № 376. – С. 616–617) про збір коштів у царську скарбницю та передачу міст і сіл у володіння царя. Оскільки виконання цього рішення викликало величезні труднощі, Брюховецьким було запропоновано в містах віддати на відкуп право шинкувати горілкою, наклавши спочатку невеликий збір, а потім поступово його підвищувати. Такий відкуп слід завести спочатку в Києві, а потім у інших містах. Брюховецький закликав привчати малоросійський народ поступово до поборів, щоб не озлобити його⁵.

Одним зі способів добувати кошти для утримання російського війська на території Гетьманщини були оренди на продаж горілки. Спроби встановити їх, були, починаючи з Богдана Хмельницького, але діяли вони недовго, бо викликали велике незадоволення серед козаків. Оренди склалися з передачі на відкуп, за договором, за певну ціну монопольного права продажу горілки, тютюну й дьогтю. Зазвичай відкупщиками на території України виступала старшина, що мала не тільки фінансові можливості брати в оренду монопольне право продажу горілки на території полків, сотен, або окремих міст, а й використовувала свій політичний вплив, та монастирі, що іноді були орендаторами, або виборували вільне шинкування гетьманськими універсалами. Відкупи на горілку призводили до того, що винокурний промисел зосереджувався в руках великих феодалів, дрібний же виробник поступово витіснявся. Оренди були великим тягарем для народу, бо орендари, прикриваючись своїми договорами з гетьманом, немилосердно грабували населення високими монопольними цінами⁶.

Оскільки серед широкого загалу козаків відкупи на продаж горілки викликали велике незадоволення, гетьманський уряд змушений був неодноразово звертатися до Москви, із проханням відмінити оренди. "Коломацькі статті" 1687 р. (Т. 2. – № 1254; Ст. 22. – С. 879) містять прохання гетьмана й старшини про скасування оренд, прибуток із яких ішов на утримання кінних і піших полків. Полки ще були потрібні, то гроші на їх утримання пропонувалося збирати з посполитих. Цар погодився з цією пропозицією, зауваживши при цьому, що військо має залишитися в "повнім числі". Цим унеможливилася відміна оренд, оскільки вона призводила до браку грошей. Хоч яким непопулярним заходом у народі була оренда, та її необхідність була очевидна, як джерело стабільних, чималих фінансових надходжень. Крім того, оренда перетворилася із суто фінансового чинника в політичний інструмент. Її вводили, коли потрібні були кошти й відміняли, коли потрібна була прихильність народу. Петро I відміну оренди використав як один зі способів політичної розправи з гетьманом Мазепою (Т. 4. – № 2209. – С. 423–424).

Від Петра I, що з усіх сил намагався скасувати автономію України, російський уряд усе активніше починає втручатися у внутрішні справи Гетьманщини. Хоч і було видано 16 лютого 1710 р. жалувану грамоту гетьману Скоропадському на збереження всіх вольностей козацьких (Т. 4. – № 2243. – С. 469) та насправді ситуація докорінно змінювалася. Спочатку був виданий 31 липня 1709 р. "решительный указ" (Т. 4. – № 2235. – С. 457), що декларував повну залежність України від Росії, а за ним 28 квітня 1722 р. указ Петра I про "Малороссийскую коллегию" (Т. 4. – № 3988. – С. 667), та указ про підпорядкування Малоросії Сенату (Т. 4. – № 3989. – С. 668). До того часу справи зносин Москви з Україною належали до компетенції установ і органів, які займалися справами міжнародних зносин Московської держави. Сенат же видав лише внутрішніми справами Росії⁷.

Чим же мотивували російські власті такі глобальні зміни? З указу стає відомо – "непорядками в Малоросії". Про це свідчили нібито скарги малоросійського народу. Серед скарг на неправий суд, хабарі, непорядне відправлення справ ми бачимо й скарги про те, що полковники "накидають" свою го-

рілку козакам, збирають податки з кожної куфи горілки по 2 руб., про те, що ці доходи не фіксуються у відомостях (Т. VI. – № 3988. – С. 668). Зазначені "непорядки" і стали приводом для посилення контролю судової влади, як політичного інструменту, та найбільшого фінансового джерела – ґуральництва.

Війна вимагала грошей, і петровські "прибыльщики" постійно шукали нові статті доходу. У 1723 р. видано указ, що зобов'язував збирати кошти з вишинкованої горілки та казанів не тільки з козаків та посполитих, а й з усіх інших: "від вищих до нижчих чинів, та з монастирських, не виключаючи нікого". З малоросійських обивателів, що продають горілку приїжджим з Великоросійських міст брати не тільки скатного⁸ по 20–25 коп., а брати як із вишинкованих куф⁹ (Т. 7. – № 4196. – С. 48). Вочевидь указ виконувався погано, тому в 1726 р. був виданий ще один, що підтверджував попередній, і до того ж зобов'язував надсилати відомості про ті збори в Малоросійську колегію (Т. 7. – № 4949. – С. 692). Російський уряд весь час намагався контролювати доходи від ґуральництва (Т. 7. – № 5324. – С. 78).

На ґуральництві та шинкуванні були зосереджені інтереси не тільки влади, а й усього суспільства. За право вільно курити та продавати горілку боролос старшинство, козацтво, міщанство, духовництво. Особливо загострилася ця боротьба в Києві. Справа в тім, що Київ до кінця XVIII ст. фактично складався з трьох частин: Поділ – де управляв Київський магістрат, верхнє місто, де жили воевода, полковники та стрілецькі полки й були розташовані казенні кабаки, та Печерськ, де знаходилися Києво-Печерський та Києво-Микільський монастир¹⁰. Цей умовний територіальний поділ міста на зони впливу й викликав непорозуміння щодо ґуральництва. Боротьба між старшиною, міщанами, державними відкупщиками й монастирями за право вільно курити та шинкувати горілкою в Києві тривала десятки років.

Право шинкувати горілкою залишилося за магістратом, за що той щорічно вносив до царської казни 600 карб., козацтво, зі свого боку, між іншими своїми здобутками, вважало право вільно шинкувати горілкою та здійснювало це зі своїх дворів. Не залишалися осторонь і монастирі. Масло у вогонь підливали й державні відкупщики, які забезпечували постачання казенних кабаків (Т. 11. – № 8803. – П. 8. – С. 935; Т. 12. – № 9356. – С. 631). Чисельні гетьманські універсали не могли припинити ворожечу¹¹, справи доходили до Сенату.

Особливо ситуація ускладнилася в 40-х рр. XVII ст. З одного боку, вільне шинкування горілкою це був давній привілей власників земель, який ніхто не відмінював, з іншого магістрат, за привілеями даними йому ще за польських королів, і підтвердженими російськими царями (Т. 1. – № 133. – С. 348; № 378. – С. 622) на території міста мав виключне право на виробництво й продаж горілки. Російські власті, бачачи неспроможність місцевих урядовців уладнати конфлікт починають активно втручатися в ситуацію, яка склалася навколо Києва. У 1740 р. виходить указ про заборону козакам у роздріб шинкувати горілкою в Києві, у якому роз'яснюється, що указ 1721 р. про шинкування козаками стосується малоросійських козаків, а не київських (Т. 11. – № 8096 – С. 107).

Ні суворі урядові закони, ні чисельні гетьманські універсали не могли зупинити козаків, міщан та ду-

ховенство в бажанні надприбутків, які давало шинкування горілкою. Суперечки станами за право вільно шинкувати горілкою носили характер жорсткого протистояння, у якому ніхто не бажав поступитися. У 1743 р. київський війт Войнович домігся від Російського уряду указу, що не тільки затвердив усі попередні укази, але й давав право магістрату вимагати від Київської губернської Канцелярії солдат для арешту незаконної горілки. Цим указом заборонялося всім без винятку мешканцям київського Подолу, що не мали дозволу, а особливо Братському та Фролівському монастирям, шинкувати горілкою (Т. 11. – № 8803. – С. 933). Такий дозвіл мав тільки Київський Михайлівський монастир за указами 1689 р. і 1700 р. (Т. 13. – № 9846. – С. 425).

Спробою поставити крапку у віковому конфлікті між київськими козаками та магістратом був указ 1751 р. Цим указом заборонялося всім, крім магістрату, шинкувати горілкою під загрозою втрати майна; для тих, хто не підкориться та буде пійманий з горілкою, визначалися штрафи в розмірі 100 крб., до того ж ослушників наказано забивати в колодки, а козаків, хоч які б вони були знатні, випускати з козацького стану (Т. XIII. – № 9846 – С. 424). Та навіть такі суворі заходи не зупинили козаків та монастир від винокуріння. Протягом 1751 та 1752 рр. російським урядом видано 5 указів, що стосуються ґуральництва та шинкування горілкою в Києві¹².

Протистояння вилилося у відкритий озброєний конфлікт і набуло таких масштабів, що Катерина II своїм указом 1760 р. загрозувала виселити козаків із Києва (Т. 15. – № 11128. – С. 546). Та мабуть, і це не мало бажаних наслідків, оскільки всього через рік знову видано указ про заборону шинкування горілкою всім крім магістрату (Т. 15. – № 11530 – С. 998).

Ці укази не ліквідували суперечок, але трохи втихомирили сторони й надалі конфлікти не носили такого бурхливого характеру. Однак зупинити незаконне куріння та шинкування горілкою вони були не в змозі. Це змушувало центральну владу ще й ще видавати уточнюючі, конкретизуючі та роз'яснюючі укази: (1788 р. – № 16560, 1791 р. – № 16981, 1803 – № 20814, 1805 р. – № 21619, 1811 р. – № 24832).

Росія послідовно впроваджувала контроль над ґуральництвом у Гетьманщині, зважаючи тільки на свої великодержавні інтереси. Російсько-турецька війна (1735–1739) потребувала забезпечення армії продовольством, і Малоросія була одним з основних його постачальників. Тому в 1736 р. наказано зібрати в Малоросії 115 591 чверть різного збіжжя, а до того часу, поки його не буде стягнуто, заборонити курити горілку. Крім того, заборонено було вивозити як горілку, так і рогату худобу на захід, а відправляти все це до Росії, щоб там не було недостачі (Т. 9. – № 7029. – С. 898–899). Але виникли складності з поставкою підрядниками горілки для російських кабаків. Заборона ґуральництва на Україні перешкоджала виконанню умов підряду, за якими підрядники мали поставити 300–400 тис. відер горілки. Зважаючи на численні скарги щодо цієї заборони в грудні того ж року дозволено курити горілку в тих місцевостях, де збіжжя було стягнуто (Т. 9. – № 7122. – С. 1002).

Для того, щоб не зірвати поставки збіжжя необхідного для армії з України, іменним указом 27 квітня 1737 р. дозволено викурювати горілку тільки тим, хто мав власне збіжжя, і тільки на одну третину його.

Наказано забезпечити суворий контроль за кількістю викурюваного вина, ослушників указу штрафувати, а горілку конфісковувати (Т. 10. – № 7451. – С. 364). Цей указ особливо сильно вдарив по дрібному виробнику, оскільки чим менше було вироблено продукту, тим більша була його собівартість. У 1738 р. підтверджена попередня заборона ґуральництва доти, доки не закінчиться збір та покупка провіанту для Дніпровської та Донської експедиції. Охочих усе ж таки продовжувати курити горілку зобов'язували поставити до скарбу додатково по 50 червей житньої мукки з кожного казана (Т. 10. – № 7569. – С. 486). Незважаючи на такі суворі умови, бажаючих продовжувати курити горілку виявилось чимало. Та в серпні того ж року тих, хто бажав курити горілку на таких умовах було вже на 108 казанів¹³.

Горілка була найкращим і найприбутковішим заняттям українського народу, тому будь-які заборони щодо ґуральництва не схвалювалися в народі. Різні верстви населення прикладали масу зусиль, щоб відмінити заборонні укази. Восени 1738 р. до Сенату надходило багато прохань поновити ґуральництво. Беручи до уваги всі заяви, а особливо те, що Москва, Санкт-Петербург та Новгород потребували на 1739 р. 540 тис. відер горілки, а підрядників на постачання її не було, Сенат висловлював думку, що слід дозволити ґуральництво. 7 жовтня 1738 р. доповідь Сенату було затверджено й ґуральництво дозволено (Т. 10. – № 7664. – С. 626).

З 40-х рр. XVIII ст. на Україну все більше поширюються укази центральної влади. Якщо раніше в указах зазначалося, що вони стосуються Малоросії, то з цього часу таких уточнень майже не робиться. Від 1742 р. на Україну розповсюджуються царські укази про таврування казанів. Це був один із засобів державного оподаткування. Власники винниць, що мали чавунні казани, повинні були їх замінити на мідні, бо тільки мідні можна було гарно таврувати. На тих, хто викурював горілку не в мідних казанах, накладали великі штрафи. Перший штраф був 25 руб., другий – 50, а третій – 100 руб. Куби, казани та горілку, виготовлену в старих чавунних казанах, конфісковували (Т. 11. – № 8522. – С. 586). У 1744 р. наказано замість таврування казанів стягати по 3–6 коп. з відра викуреної горілки (Т. 12. – № 9022. – С. 204), але указом 1748 р. знову поновлено це таврування (Т. 12. – № 9470. – С. 813). Виняток робили тільки для невеликих кубів (від 0,5 до 3 відер), що використовувалися для двоїння горілки різними спеціями (Т. 12. – № 9913. – С. 548). У 1765 р. за Уставом про винокуріння за таврування брали мито по 50 коп. за відро об'єму казана на рік (Т. 17. – № 12448. – С. 215). Як бачимо, уряд намагався всілякими засобами збільшити податки з ґуральництва.

Центральна влада заохочувала власників щодо технічного оснащення ґуралень. Тих власників ґуралень, хто придбає, або зробить такі куби, якими курити горілка в Англії, того царська влада буде вважати тими, що дбають не тільки про свій інтерес, але й за державу в цілому, оскільки менше буде витрачатися даремно хліба, палитися дров і горілка буде ліпшої якості (Т. 17. – № 12448. – С. 209).

Широко розповсюджене ґуральництво, що потребувало багато палива, призводило до того, що нещадно вирубувалися ліси (Т. 8. – Ст. 30. – № 5789. – Ст. 30 – С. 502), ось чому гетьмани неодноразово звертали увагу царів на цю проблему¹⁴. З часом

ситуація стала настільки екологічно складною, що російська влада дозволяла безмитно ввозити в Малоросію навіть дрова (Т. 16. – № 11736. – С. 137; № 12294. – С. 1008).

У голодні роки¹⁵ російський уряд неодноразово забороняв ґуральництво в Гетьманщині. Так було, наприклад, у 1748 р., коли заборонили курити горілку на два роки, залишивши все ж таки, хоч і на половину казанів право винокуріння для духовенства, шляхти, генеральної, військової та сотенної старшини, бунчуковим, значковим і військовим товаришам (Т. 13. – № 9572. – С. 6). Цим указом чітко були віділені привілейовані верстви населення, які, в основному і склали в майбутньому дворянство, якому за Уставом про винокуріння надавалося виключне право курити горілку (Т. 17. – № 12 448. – С. 208). Сенатський указ 1791 р. (Т. 23. – № 16981. – С. 246), остаточно закріплює виключне право дворян на винокуріння та продаж у своїх маєтностях горілки.

Цими указами було повністю узгоджено великоросійське й малоросійське законодавство щодо ґуральництва. Рядове українське козацтво втратило свої давні привілеї. Надалі російський уряд повністю підпорядкував собі контроль над ґуральництвом в Україні.

Аналіз законодавчих актів свідчить, що горілчаний промисел у Гетьманщині був одним з головних. Протягом зазначеного періоду точилася боротьба станів за право ґуральництва та шинкування горілки. Російський уряд усвідомлював важливість промислу та його значення для поповнення казни, планомірно провадив політику на підпорядкування цього промислу своєму контролю, через це російський уряд намагався узгодити місцеве законодавство щодо ґуральництва до загальноросійського зразка.

Цей процес був остаточно завершений лише на початку XIX ст., оскільки зустрічав активний опір з боку населення Гетьманщини, характерний не лише нехтуванням царських указів, а й відкритим їх порушенням.

¹ Тищенко М. ґуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII в. К., 1927. – С. 7, 19, 22, 25–30; Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934. – С. 5, 147; Литвиненко М.А. Джерела історії України. – Х., 1970. – С. 22. ² Курц Б.Г. Сочинения Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича. – К., 1915. – С. 321. ³ Мордвінцев В.М. Торгово-промышленное предпринимательство монастырей Левобережной Украины в XVIII в. – К., 1988. – С. 6. ⁴ Тищенко М. Значч. праця. – С. 18. ⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1869. – Т. VI. – С. 101. ⁶ Романовський В.А. Феодально-крепостнические отношения и классовая борьба на Левобережной Украине в конце XVII – начале XVIII в // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сб. статей. – М., 1959. – С. 293. ⁷ Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934. – С. 148. ⁸ Сидоренко Е.Ф. Историческая метрология Левобережной Украины XVIII в. – К., 1975. – С. 23. ⁹ Куфа – ємкість, що дорівнює 40 "государевым" відрам, кожне з яких містить 12 420 г. води. – Сидоренко Е.Ф. Значч. праця. – С. 158. ¹⁰ Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. – Казань, 1915. – С. 143. ¹¹ Тищенко М. Борьба киевских казаков с магистратом за право шинкувати горілкою. – С. 1–9. ¹² Каталог документов з історії Києва XV–XIX ст. – К., 1982. – С. 115–117. ¹³ Тищенко М. ґуральне право... – С. 26. ¹⁴ Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. – Одесса, 1922. – С. 132. ¹⁵ Мордвінцев В.М. Сельское хозяйство в монастырских вотчинах. – К., 1998. – С. 22–25.